

536

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

26/XII 1912,
Մալխաճյանք.

ԵՐԵՒԻ ԴԱՐ ՈՒ ԿԷՍ ՅԵՏՈՑ

ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԻ ՖԱՆՏԱԶԻԱ.

Թարգմ. Մալխաճյան.

(Արտատպած «Հորիզոն» լրագրից):

ГИМНАЗИЯ
Е. Х. ЛИСИЦИАНЪ
СЪ ПРАВАМИ
ТИФЛИСЪ

պարան Ա. Մալխաճյանի, Ալեքսանդրապոլ.
1912

84
Բ-85

ՅԵԼԻՑ
44
16

4-64

84

85

118

7293

774

9
Ա.

12 MAY 2006

19 NOV 2010

ԱՆՇՏՈՒ ՓՐԵՆՍ.

ԱՆՇՏՈՒ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՌԻ ԿԷՍ ՅԵՏՈՅ

ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԻ ՖԱՆՏԱԶԻԱ.

Թարգմ. Մալխանյան

(Արտատպած «Երիզրն» լրագրով)

Տպարան Ա. Մալխանյանի, Ալեքսանդրապոլ.
1912

1086
42

Դատաւորապէս գիշերւայ
 ժամը մէկն էր: Պատկելուց
 առաջ պատուհանը բացի
 ու ծխաբարշտ վառեցի:
 Բուլօնեան անտառի մեծ
 ծառուղիով անցնող աւ-
 տոմօրիկի խուլ զղրղոցը
 խանդարեց գիշերային խաղաղու-
 թիւնը: Ծառերը՝ շարժելով իրենց
 մուկ կատարները՝ թարմացնում էին օդը: Քա-
 դաքի փողոցների անշունչ քարերից չէր լսուում
 ոչ միջատների խշխշոց, ոչ էլ մի ուրիշ կենդա-
 նու ձայն: Երկնիքի վրայ փայլփլում էին աստղե-
 րը: Նրանց լոյսը թափանցիկ օդի մէջ աւելի
 երփներանգ էր երևում՝ բան միւս գիշերներին:
 Ըստ աստղեր սպիտակափայլ ցուրբեր էին տա-
 լիս: Բայց կային նաև դեղին ու նարնջագոյն
 ցուրբեր՝ նման հինաւուրց կանթեղների բոցին:
 Գունատ աստղերը ամենից շատ էին, և նրանց
 մէջ եւ նկատեցի մէկը այնպէս նուրբ կապտա-
 գոյն ու թափանցիկ, որ չէի կարողանում նրա-
 նից աչքս հեռացնել: Ամպոսացի, որ նրա ա-
 նունը չգիտեմ, սակայն ինքս ինձ մխիթարեցի՝

Նեկով մարմարեայ սիւների օգապատկերը՝ վարդերից հիւսած ոլորապտոյտ դրասանդներով։ Ինձ հարեան ապրում է ինչ որ տարօրինակ դաշնակահար, որը զիշերները նւագում է Մօցարտից և Գլիլկից։ Պատուհանս փակում եմ և՛ քնելու համար պատրաստելու ժամանակ՝ մտածում եմ հետեւեալ օրւայ կասկածելի բաւականութիւնների մասին։ Եւ յանկարծ յիշում եմ որ մօտ մի շաբաթ առաջ հրաւիրւած եմ նախաճաշի, քաղաքից դուրս մի տեղ։ Միայն հաստատ չեմ յիշում, վաղւան համար, թէ՛ միւս օրւայ։ Հաւաստիանալու համար՝ վերցնում եմ հրաւիրատոմսը, որը ընկած էր սեղանիս վրայ, և կարդում եմ. — «Միւրելի Դիւֆրէն! Ճնորհ արա՛ նախաճաշելու ինձ հետ յաջորդ շաբաթ օրը, սեպտեմբերի 23-ին։ Կըլինին X, Z. և ուրիշներ»։ Ուրեմն, անկասկած, վաղն եմ հրաւիրւած։ Ձանգահարում եմ, և սպասաւորը ներս է մըտնում։ «Արթնացրո՛ւ ինձ վաղը ժամը իննին»։ Վաղը, 1903 թւի սեպտեմբերի 23-ին, ուղիղ լրանում է իմ երեսուն իններ տարին։ Արդէն այս աշխարհում իմ տեսածի հիման վրայ՝ ես կարող եմ երեւակայել այն, ինչ որ զեռ պիտի տեսնեմ։ Ըստ էլ հետաքրքրական տեսարան չէ... Ես վաղօրօք լսում եմ այն խօսակցութիւնները, որոնք տեղի կունենան վաղը, սեղանի շուրջը, աւտօմօբիլների, սիւրեկանների, աշող կամ անաշող թղթախաղի և մինիստրութեան զրութեան մասին...

Այն միջոցին, երբ ես արդէն քնում էի, ժամանակ առ ժամանակ, հազիւ լսելի կերպով, զեռ իմ ականջին էին հասնում Մօցարտի ֆրագները, և իմ անուրջների մէջ պատկերանում էին ծաղկափթիթ դալարով փաթաթւած մարմարեայ տաճարները...

Բոլորովին լոյս էր, երբ արթնացայ։ Սովորականից աւելի շուտ հագնւեցի։ Ինքս էլ չըհասկանալով շտապելուս պատճառը. նոյնպէս առանց ինձ հաշիւ տալու՝ յանկարծ ինձ զգացի բակի մէջ։ Այն, ինչ որ տեսայ իմ շուրջը, անասելի զարմանք պատճառեց ինձ, որից կանգ առան խորհելու ընդունակութիւններս։ Ճնորհիւ այդ վայրկենական անզգայութեան՝ իմ գարմանքը աւելի չսաստկացաւ, այլ մնաց նրբաբընին ու հանդիստ։ Հակառակ դէպքում՝ նա կըլինէր անսահման և կը դառնար կարկամութիւն ու սարսափ. — այնքան իմ տեսածը տարբերում էր այն ամենից, ինչ որ պիտի լինէր։

Ինձ շրջապատող ամեն բան նոր էր ու անյայտ... Այն ծառերը, մարդագետիկները, որ ամեն օր տեսնում էի, անհետացել էին։ Այնտեղ, ուր նախօրը օրը կանգնած էին Մեծ ալլէյի բարձր սպիտակ շինութիւնները, այժմ ձգւած էր՝ պարտէզներով շրջապատւած՝ աղիւսէ տնակների օտարոտի շարքը։ Միրտս չը բռնեց, որ յետ նայեմ-տեսնեմ, իմ տունը արդեօք գոյութիւն ունի, և չարունակեցի ճանապարհս ուղղակի դէպի Դօֆինի կամարը։ Սակայն նրա

տեղը հիմա դատարկ էր։ Այդտեղ Բուլօնեան անտառը գիւղ էր դարձել։ Ճանապարհս ուղղեցի մի փողոցով, որը, ըստ երևոյթին. առաջւայ Սիւրէնիեան ճանապարհն էր։ Նրա վրայի տները կառուցւած էին ինչ որ օտարոտի և նոր ճարտարապետական ոճով, չափազանց փոքր էին՝ հարուստ մարդկանց բնակարան լինելու համար, սակայն զարգարւած էին նկարներով, քանդակներով ու պայծառ գոյների յախճապակէ ազիւսներով։ Տանիքի տեղ նրանք տերրասներ ունէին՝ առանձին ծածկոցներով։ Ես գնում էի գիւղի տեսարան ունեցող՝ այդ ճանապարհով, որի պտոյտները գեղեցիկ հեռանկար էին բանում առաջս։

Այդ ճանապարհը կտրում-անցնում էր ուրիշ ճանապարհների բոլոր դարձւածքները և նրանց հանդիպելու տեղերը այնպէս էին շինւած, որ անկարելի լինի կառքերի ընդհարումը։

Տեսարանը շատ հաճելի էր մարդու աչքի համար։ Գետնի վրայով ինչ որ ստւերներ էին անցնում։ Ես գլուխս բարձրացրի և վիթխարի ձկներ ու ահագին թռչուններ տեսայ, որոնք խմբերով արագընթաց սլանում էին օդի միջով, որը թւում էր, թէ ովկիանոս է և երկինք միևնոյն ժամանակ։ Սէնի մօտ, որի հոսանքը փոխւած էր, պատահեցի մի խումբ մարդկանց, որոնք հազած էին կարճ վերնաշաւիկներ, գօտիներ կապած և ինչ որ տարօրինակ ոտնամաններով։

Ըստ երևոյթին այդ մարդիկ բանուրի շոր

էին հագած։ Սակայն նրանց քայլածքը աւելի թեթեւ ու գեղեցիկ էր՝ քան մեր բանուրների քայլածքը։ Ես նկատեցի, որ նրանց մէջ կանայք կային։ Առաջին անգամից զժւար էր նրանց զանազանել այն պատճառով, որ նրանք հագնւած էին նոյն ձևով, ինչպէս և տղամարդիկ, և որ նրանց ոտները ուղիղ ու երկար էին, իսկ ազդրերը աւելի նեղ էին, քան նոյնիսկ ժամանակակից ամերիկոսիները։

Թէև այդ մարդիկ ամենեին դաժան տեսք չունէին, սակայն ես սարսափով էի նայում նրանց։ Նրանք ինձ աւելի օտար էին թւում, քան այն բոլոր մարդիկ, որոնց մինչև այդ ժամանակ ես պատահել էի աշխարհումս։ Որպէս զի այլևս մարդկային երես չտեսնեմ, ես անցայ դէպի մի դատարկ փողոց և շուտով դուրս եկայ մի հրապարակ, որտեղ կայմեր էին ցցւած, իսկ կայմերի վրայ դրօշակներ էին փողփողում, որոնց վրայ ոսկէ տառերով գրւած էր—«Արևմտեան Իաշնակցութիւն»։ Դրօշակներից ներքև, մեծ շրջանակների մէջ, որոնք զարգարւած էին խաղաղութեան խորհրդանշաններով, կախւած էին յայտարարութիւններ և ազդագրեր։ Ժողովրդական հանդէսների և պարտադիր աշխատանքների մասին հաղորդող յայտարարութիւնների հետ միասին այստեղ կային նոյնպէս օգտապարիկներ թռչելու ժամերի ցուցակները և մթնոլորտային հոսանքների քարտէզը, որի վրայ նշանակւած էր նոր դարաշրջանի 220

Թւականի յունիսի 28-ի ցերեկը: Այդ բոլոր յայտարարութիւնները տպագրւած էին նոր տառերով և այնպիսի մի լեզուով, որի ոչ բոլոր խօսքերը ես կարողացայ հասկանալ: Այն միջոցին, երբ ես աշխատում էի կարգալ յայտարարութիւնները, օդի մէջ անցուղարձող բազմաթիւ մեքենաների ստւերներն ու արտացոլումները փայլփլում էին իմ առաջ: Կրկին անգամ գլուխս բարձրացրի, և այդ անձանօթ երկնքի վրայ, որ աւելի մարդաշատ էր, քան երկիրը, այդ օդային բարձրութիւնում, որտեղ շաքժում էին դեկերը, և պտոյտ էին գալիս պտուտակները, դէպի ուր հորիզոնից շրջանաձև բարձրանում էր ծուխը, - ես տեսայ արեգակը: Եւ յուզեցի: Դա միակ ծանօթ պատկերն էր՝ առաւօտից մինչև հիմա պատահածներէս մէջ: Արեգակի դիրքին նայելով՝ եզրակացրի, որ հիմա առաւօտեան ժամը տասը կը լինի: Յանկարծ իմ յետեից հասաւ ու առաջս ընկաւ տղամարդկանց ու կանանց մի նոր խումբ. նրանց հագուստը և արտաքին տեսքը նոյնն էին, ինչ որ առաջին խմբի մարդկանցը: Իմ մէջ արմատացաւ այն տպաւորութիւնը, որ կանայք, թէև նրանց մէջ կային երիտասարդ ու ծեր, գէր ու վտիտ անձնաւորութիւններ, շատ յաճախ նման են այստեղ ինչ որ անսեռ էակներին: Ամբոխը անցաւ: Հրապարակը նոցից դատարկեց, ինչպէս մեր բազմութիւնների ժալըների փողոցները, որոնք կենդանանում ու ապա դատարկւում են միայն արհես-

տանոցներից ու գործարաններից բանւորների դուրս գալու ժամանակ:

Ազգագրերի մօտ մենակ մնալով՝ ես նորից կարդացի Թւականը. «28 յունիսի 220 թ.»։ Ի՞նչ է նշանակում սա: «Երկրի տօնի» մասին ինչ որ մի յայտարարութիւն օգնեց ինձ հանելուկը լուծելու: Այդ յայտարարութեան մէջ յիշուում է Երևմտեան եւրոպայում, մեր XX դարի վերջերում, պատահած դէպքերի մասին, որոնցից յիսուն տարի անցնելուց յետոյ՝ հիմնւում է գաշնակցութիւնը: Նոր տոմարի 220-րդ Թւականը այդպիսով համապատասխանում էր Քրիստոնէական դարադիսի 2240 Թւականին: Մնում էր ինձ պարզել, թէ ինչպէս ես յանկարծ ընկայ այդ 2240 Թւականը: Եթէ այս բոլորը լոկ երազանք լինէր, ես չէի զգալ ու գիտակցիլ այդ բոլորը, որովհետեւ քնի ժամանակ գիտակցութիւնը կորչում է... Ո՛չ, ես հաւատացած եմ, որ հիմա քնած չեմ:

Մտածմունքի մէջ ընկած՝ այդպէս պնում էի մի երկար փողոցով, որը եզրափակւած էր՝ միմեանց նման՝ փոքրիկ աղիւսէ տներով, որ թւում էր, թէ վերջ չունէին: Այստեղ կամ այնտեղ հարթավայրի վրայ իմ առաջ ինչ որ պողպատէ շինութիւններ էին բարձրանում՝ կրկէսների նման, որոնց տանիքի վրայով ծուխ ու բոց էր բարձրանում: Անսովոր հանդստութիւն էր տիրում այդ շինութիւնների շուրջը, որոնց նոյն իսկ ինչ լինելը չգիտէի, բայց արագ բանող

մեքենաների ձայներից ցնցող օդը հիւանդագին հարւածում էր իմ գլուխը: Վերջապէս ես ինձ զգացի՝ թեթեւ ու վայելուչ ճարտարապետական ոճով մի ապարանքի առաջ: Սյո շինութեան լայնածաւալ ճակատի վերեւի մասում երևում էր քանդակներով զարդարւած մի վահան, որի վրայ բազմամարդ խնջոյք էր նկարւած: Պատուհաններով ես տեսայ տղամարդկանց ու կանանց, որոնք նստած էին մի մեծ ու լուսաւոր դահլիճում, սարսափեայ սեղանների շուրջը, որոնց վրայ դրւած էին գեղանկար ամաններ: Ներս մտայ՝ կարծելով, թէ ընտօրան է: Թէև քաղցած չէի, բայց յոգնել էի, և այդ դահլիճի զովութիւնն ու այնտեղ կախւած պտուղների զրասանդները շատ էին հրապուրել:

Դռան մօտ կանգնած մարդը ինձանից ուղեց իմ վճարապիրը (չէկ), և երբ ասացի, որ չունեմ, նա նկատեց.

— Տեսնում եմ, որ, ընկեր, դու՝ այտեղացի չես: Բայց ինչպէս ես ճանապարհորդում՝ առանց վճարադրերի: Թէև ինձ համար շատ ցաւալի է, բայց և այնպէս չեմ կարող քեզ ընդունել: Գնա՛ դիմիր աշխատանքի ընկերութեան լիազօրին կամ, եթէ հաշմանդամ ես, դիմիր խնամատարութեան բաժանմունքը:

Ես յայտնեցի, որ ամենևին հաշմանդամ չեմ և դահլիճից հեռացայ: Մի հաստ մարդ, որ ինձ հետ միասին այնտեղից դուրս էր գալիս, ասաց ինձ իրաւացի կերպով.

— Ընկեր, ոչ որքի հարկ չկայ դիմելու: Ես — հացի փուռի լիազօրն եմ: Մեր մի ընկերը պակասում է: Գնանք միասին: Դու հէնց հիմա կը սկսես աշխատել:

Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի գիրուկ անձանօթիս և ցանկութիւն յայտնեցի օգտակատ լինելու, միայն աւելացրի, որ ես արհեստով հացթուխ չեմ:

Նա զարմացած նայեց դէպի ինձ ու ասաց, որ, ինչպէս նկատում է, ես սիրում եմ կատակել:

Մենք կանդ առանք՝ հոյակապ դռներով մի ահագին չուգունէ շինութեան առաջ, որի ճակատի կողմը կանգնած էին երկու արոյրէ հսկաներ: Սերմնացան և հնձող: Նրանց մարմինները արտայայտում էին՝ ինքն իր վրայ վստահ և հրքէք լարւելու կարիք չունեցող՝ ոյժ: Նրանց դէմքի վրա փայլում էր հպարտ անդորրութիւն, և նրանք կանգնած էին՝ զլուխները բարձրացրած:

Մենք ներս մտանք մի դահլիճ, մօտ բաւասուն մետր բարձրութեամբ, որտեղ սպիտակ նուրբ փոշիով ծածկւած մեքենաները բանում էին երկարաձիգ ու թեթեւ աղմուկով: Մետաղեայ առաստաղի բարձրութեան վրայ մէկ-մէկույն տեղից երևում էին քսակները և ինքն իրենց գլորւում դանակի մօտ, որ և քանդում էր նրանց կարերը: Ապա ալիւրը ինքն իրեն թափւում էր տաշտերի մէջ, և պողպատէ լայն ձեռքերն ըսկսում էին հունցել նրան. խմորը հոսում, թափ-

ուում էր կաղապարների մէջ, որոնք, հէնց որ լցուում էին, իսկոյն բէխերի վրայով վազուում էին դէպի լայնարձակ և խոր վառարանները, որոնք նման էին ներքնուղու: Բնդամենը մի հինգ կամ վեց մարդ՝ անշարժ կանգնած այդ շարժման մէջ, դիտուում էին անշունչ մեքենաների բանելու ընթացքը:

— Սա հին հացարանն է, ասաց ինձ իմ ուղեկիցը: — Նա մի օրումը ութսուն հազար հացից աւելի չի թխում, և նրա չափազանց թոյլ մեքենաները չափից դուրս ժողովուրդ են զբաղեցնում: Սակայն դա ոչ մի նշանակութիւն չունի: Հիմա բարձրացիր միջերըր գալու տեղը: Ես ժամանակ չունէի աւելի ստոյգ ցուցումներ խնդրելու: Մեքենան ինձ բարձրացրեց վերեւի պլատֆօրմը: Հէնց որ ոտը դրի նրա վրայ, իսկոյն ինձ մօտ իջաւ թռչող կէտի նման մի ինչ որ բան և սկսեց իրենից վայր թափել ալիւրով լի քսակները: Մեքենայական միջոցներով չէր բարձրացրած այստեղ այդ մեքենան: Ես ուշադրութեամբ նայեցի ու հաւաստիացայ այդ բանում: Միւս թռչող կէտերը գալիս էին նոր քսակներով, որոնք վայր ձգւելով՝ իրենք իրենց ուղղուում էին դէպի այն դանակը, որ կտրուում էր կարերը: Կէտերի անիւները պտոյտ էին գալիս, դեկը գործում էր: Ոչ ոք չէր կար ոչ դեկի մօտ, ոչ էլ մեխանիզմի մօտ: Հեռից ինձ հասնում էր մի ձայն, որ նման էր պիծակի թռչելուց առաջացած տղզոցին: Կէտը մեծանում էր վար-

մանալի արագութեամբ: Նրա տեսքը վստահ ու թիւն էր արտայայտում, բայց երբ մտածում էի, — թէ մեքենան կարող է սխալւել, դողս բռնում էր: Մի քանի անգամ իմ մէջ ցանկութիւն ծընւեց խնդրելու, որ ինձ ցած իջեցնեն, բայց ամօթից յոււում էի: Ես մնացի իմ տեղը: Արեղակը թէքւում էր դէպի արեւմուտք և արդէն մօտ ժամը հինգն էր, երբ ինձ մօտ ուղարկեցին վայր իջնելու մեքենան: Բանւորական օրը վերջացած էր: Ես վճարադիր ստացայ կերակրի և բնակարանի համար:

Գիրուկ ընկերս դիմեց ինձ.

— Դու պէտք է, որ քաղցած լինես: Եթէ ուզում ես ընթերիլ հասարակական սեղանատանը, կարող ես: Եթէ առաւելութիւն ես տալիս քո սենեակում ընթերելու, — դարձեալ կարող ես: Եթէ կը համաձայնուիս կերակրել ինձ մօտ, մի քանի ուրիշ ընկերների հետ, դրա մասին հէնց հիմա ասա: Ես կը հեռախօսեմ կերակրի արհեստանոցը, որ քո բաժինն էլ ուղարկեն: Այդ բոլորը բացատրում եմ, որպէս զի դու կարգադրես այնպէս, ինչպէս քեզ համար աւելի յարմար է: Երեւի դու հեռու տեղից ես: Մի տեսակ ճնշւած տեսք ունես: Այսօր քեզ հեշտ գործ ընկաւ: Զրկարժես, թէ ամէն օր կեանքը այդպէս աժան է նստում: Եթէ X — ճառագայթները, որոնք կառավարում են օդապարիկները, վատ գործէին, ինչպէս երբեմն լինում է, պէտք կը լինէր աւելի երկար աշխատելու: Ի՞նչ արհեստի ես և որտեղից ես ինքդ:

Այդ հարցերը շատ նեղ զրույթեան մէջ զրին ինձ: Ես չկարողացայ նրան ճշմարտութիւնն ասել: Զրկարողացայ նրան յայտնել, որ ես բուրժուա եմ, XX դարու զաւակ: Նա ինձ խելագարի տեղ կը դնէր: Ես պատասխանեցի անորոշ և ընդհանուր խօսքերով, որ ես որոշ արհեստ չունեմ, և որ հեռու, շատ հեռու տեղից եմ եկել:

Նա կրկնեց իր հետ ընթերիւ հրաւերը և հարցրեց անունս: Ես պատասխանեցի, որ անունս Իպպօլիտ Դիւֆրէն է: Նա զարմացաւ, ըստ երեոյթին, այն պատճառով, որ ես երկու անուն ունեմ:

— Իմ անունս, — ասաց նա, — պարզապէս Միշէլ է:

Յետոյ ուշադրութեամբ գննելով ծոցտէ դիւարկս, բաճկոնս, կօշիկներս և իմ ամբողջ հագուստը, որը, ճշմարիտ է, մի քիչ փոշոտած էր, բայց ձեռք գեղեցիկ էր, որովհետեւ հասարակ դերձակի կար չէր, — նա ինձ ասաց.

— Ես գուշակում եմ, թէ դու սրտեղից ես եկել: Դու ապրել ես Աֆրիկայի սեամորթներին մէջ: Միայն գուլուսներն ու բազուտոսներն են հիմա այդպիսի այլանդակ ձե տալիս հագուստին, այդպիսի անպիտան կօշիկներ կարում և օսլայում ձերմակեղէնը, որ կոշտ լինի: Միայն նրանց մօտ դու կարող էիր սովորել միրուքդ ածիլել և երեսիդ վրայ թողնել միայն բեխերդ ու փորրիկ բակենբարդներ: Երեսի մասերը ածիլելու և խուզելու այդ սովորութիւնը, որ գործ էր

ածուում իբրեւ թէ նրանց այս կամ այն գեղեցիկ ձեռք տալու նպատակով — մարմինը դաճելու սովորութեան վերջին մնացորդն է: Միայն գուլուսներն ու բազուտոսները դեռ այդ սովորութիւնը ունին: Բայ սեամորթները դեռ խարխափում են տգիտութեան մէջ, ինչպէս Քրանսիան էր երեք-չորս դար առաջ:

Ես ընդունեցի Միշէլի հրաւերը, որ իր մօտ ընթերեմ:

— Ես այստեղից հեռու չեմ ապրում, — ասաց նա, — մօտ 510 կիլոմէտրի վրայ: Իմ օդապարիկը կանոնաւոր է թռչում, շուտով մեզ տեղ կըհասցնէ:

Նա հրաւիրեց ինձ նստելու մի մեծ մերենայական թռչունի որովայնի մօտ, և մենք իսկոյն սլացանք օդի մէջ այնպիսի արագութեամբ, որ շունչս կտրուեց... Դաշտերի և մարգագետինների տեսարանը այն չէր, ինչ որ ես առաջ գիտէի: Բոլոր ճանապարհների վրայ տներ էին շարւած, և ոռոգման համար անցկացրած բազմաթիւ ջրանցքները մէկը միւսին կտրում էր տրծաթմափայլ շերտերով: Իմ սրտայայտած հիացումներին Միշէլը պատասխանեց.

— Հողը վատ չէ շահագործւում, և մշակումը իսկապէս զարձեւ է ինտենսիւ այն ժամանակից սկսած, երբ քիմիկոսները հողակործներ դարձան: Այդ բանի համար շատ ջանք ու աշխատանք են գործադրել վերջին երեք հարիւր տարւայ ընթացքում: Նպատակն էր հարկադրել, որ

հողը չորս-հինգ անգամ աւելի արտադրէ, քան առաջ էր արտադրում: Այս առատութիւնը, որ դու տեսնում ես մեղանում, գիտութեան միջոցով է ձեռք բերւած: Քաղաքներին ու քաղաքում ապրելուն համարեա բոլորովին վերջ է տրւած, և այդ բանը նոյնպէս չափազանց օգտաւէտ էր հողագործութեան համար:

— Ի՞նչպէս, — բացականչեցի, — քաղաքները դատարկել էր, հապա Պարիզը ի՞նչ եղաւ:

— Այլեւ ոչ ոք չի ապրում այնտեղ, — պատասխանեց Միշէլը: Նրա այլանդակ ու վատառողջ հինգյարկանի տներն մեծ մասը, որոնց մէջ պատսպարւում էին անցեալ դարաշրջանի քաղաքացիները, աւերակներ են դարձել: Այն չարաբաղդ դարաշրջանի XX դարում լաւ չէին կառուցանում: Հին ու լաւագոյն շինութիւնները մենք պահպանել ենք ու թանգարաններ դարձրել: Մենք շատ թանգարաններ ու գրադարաններ ունենք, որոնցում և սովորում ենք: Որովհետեւ դատարանները, առևտուրը և զօրքը անհետացել են, այդ պատճառով, իսկապէս ասած, քաղաք չի մնացել մեղանում: Բայց և այնպէս՝ մի քանի կէտերում ազգաբնակչութիւնը աւելի խիտ է՝ քան միւս տեղերում, և չնայած արագ հաղորդակցութեան՝ մետաղագործական կենդրոնները և հանքային շրջանները չափազանց բազմամարդ են:

Միշէլը դեռ էլի շատ զարմանալի բաներ պատմեց նոր հասարակութեան կազմակերպու-

թեան մասին, միաժամանակ կառավարելով իբօղապարհկը, որի թռիչքը ապա կանգնեցրեց մի համեստ, բայց սիրուն տնակի տերրասի մօտ:

— Արդէն տեղ հասանք, — ասաց նա: — Ես այստեղ եմ ապրում: Դու կրնժրես մեր ընկերների հետ, որոնք ինձ նման վիճակագրութեամբ են պարապում:

— Միթէ դուք վիճակագիր էք: Ես կարծում էի, թէ հացթուխ էք:

— Ես հացթուխ եմ հինգ ժամւայ ընթացքում: Մնացած ժամանակը վիճակագրութեամբ եմ պարապում:

Պատմութեանը փոխարինել է այդ գիտութիւնը: Առաջւայ պատմագիրները պատմում էին միայն փոքրաթիւ մարդկանց փայլուն սխրագործութիւնների մասին: Մերոնք արտագրութեան և սպառման գումարներն են որոշում:

Առաջարկելով ինձ այցելել կտուրի վրայ տեղաւորւած ջրաբուժարանը, Միշէլը ապա տարաւ ինձ ներքե, սեղանատունը, որը լուսաւորւած էր, էլէքտրականութեամբ: Դա բոլորովին սպիտակ սենեակ էր՝ զարդարւած միայն առաստաղի՝ ծեփւած կարնիզով, որը պատկերացնում էր ծաղկած ելակ: Ճենապակեայ գունաւոր սեղանի վրայ շարւած էին ամաններ, որոնց ջնարակը (զլազուր) մետաղի փայլ ունէր: Սեղանին նստած էին երեք անձնաւորութիւն, որոնց Միշէլը անւանեց — Մօրէն, Պէրսէվալ-

Շէրօն: Երեքն էլ հազամ էին: միասնակ կարճ
բաճկոնակներ, թաշկայ անդրաժարութիւններ, և
սե գուլպաներ: Չէրօնի և Պէրսէվալի երեսները
մարտը էին: Կարճ մազերն ու պարզ հայնացը-
նէրը տղայի տեսք էին նախնային: Սակայն
ես չէի կասկածում, որ դրանք կանայք են:
Պէրսէվալը բաւական զեղեցիկ էր թուում ինձ,
թէն շատ երիտասարդ չէր: Իսկ Շէրօնը կատա-
րիապէս չընաղ էր: Միշէլը ներկայացրեց ինձ.
— Ես ձեզ մօտ բերի ընկեր Իպպօլիտին,
որը անւանում է նաև Դիւֆրէն: Ես մինչև
հիմա ապրելիս է եղել սեամօրթիների մէջ: Ես
չկարողացաւ տեսնումէկ ժամին ճաշել: Այդ
պատճառով նա հիմա երկու շատ քաղցած կլինի:
Ես յիշաւի քաղցած էի: Ինձ տւի՞ն ինչ որ
բանի փոքրիկ, քառակուսի կտորներ, որը վատ
բան չէր, բայց համը չկարողացայ հասկանալ:
Սեղանի վրայ դրւած էին ամեն տեսակ պա-
նիրներ: Մօրէնը ինձ համար թոյլ դարեջուր
լցրեց ու ասաց, որ Վա կարող եմ համարձակ
խմել, որքան ուզում եմ, որովհետև նա մի կա-
թիլ ալկօհօլ անգամ չի պարտնակում իր մէջ:
— Դա լաւ է: Հաճելի է լսել, որ դուք զի-
նակցում էք ալկօհօլի վնասն ու վտանգը:
— Ես այլևս գոյութիւն չունի, — պատաս-
խանեց Մօրէնը: — Ալկօհօլականութեանը աջողակեց
շաղթել զեռ անցնալ դարաշրջանի վերջում:
Առանց դրան անկարելի կը լինէր նոր կարգի
տեսելով:

— Դուք չէք լուսացրել նաև ընդհանրապէս
անուշորդ, — հարցրի ես ճաշակելով տարօրինակ
ձևով կտրւած մի ինչ որ բանի կտոր:

— Ընկեր, — պատասխանեց Պէրսէվալը, —
դու, երեք, քիմիական անուշորդ մասին ես հարց-
նում: Նրա նւաճումները դեռ շատ մեծ չեն:
Դենք իդուր մեր քիմիկոսներին ուղարկում ենք
խոհանոցները: Նրանց զեղհատերը (պիւլիւլները)
ոչ մի բանի պէտք չեն: Թէն մենք աւելի խելա-
ցի կերպով ենք միացնում զանազան սննդարար
տարրերը, քան առաջ, սակայն ուտում ենք հա-
մարեա նոյնպէս էոպիտ, դժւարամարս բաներ,
ինչպէս և անցած դարաշրջանի մարդիկ, և ստա-
նում ենք համարեա նոյնպիսի բաւականութիւն:
— Մեր դիտնականները փորձում են աւելի
խելացի անդառնութիւն մտցնելու:

— Դրանք տղայական բաներ են, — ասաց
մատաղահաս Շէրօնը: — Ոչինչ չի դուրս գալ,
բանի զեռ ոչնչացած չէ կոյր աղիքը, մի աւել-
լորդ և վնասակար գործարան, որ մեկրօքային
վարակման բոյն է... Դրան կը հասնեն:

— Ի՞նչ ձևով:

— Սկզբից անդամահատական միջոցներով
բաւականաչափ մարդկանց այդ գործարանը հե-
ռացնելով. ապա այդ օրդանի բացակայութիւնը
կը դառնայ ժառանգական և ամբողջ մարդկային
ցեղին յատուկ...

Այդ մարդիկ ինձ հետ քաղցրութեամբ էին
վարում, բայց ես չէի կարողանում ընտելանալ

նչ նրանց խօսակցութիւններին, ոչ էլ բարբերին ու նկատեցի, որ ինքս էլ ամենեին չեմ շարժում նրանց հետաքրքրութիւնը, և որ իմ մտածելու եղանակը լիակատար անտարբերութիւն էր ներշնչում նրանց: Որքան էլ սիրալիւր կերպով էի դիմում նրանց, ինձ թւում էր, թէ նոյնքան աւելի էի հեռու մղում ինձանից: Երբ Շէրօնին մի քանի՝ շատ համեստ և բոլորովին անկեղծ՝ հաճոյական խօսք ասացի, նա դադարեց ղէպի ինձ նայելուց:

Հետաքրքրութիւնս, սակայն, չափազանց զրգուած էր, և ես սկսեցի թախանձադին խընդրել Մօրէնից, որ գոնէ ընդհանուր գծերով պատմէ ինձ այն ղէպերի ընթացքը, որոնք առաջացրել են մեր շուրջը տեսնող ամեն բան և որոնք ստեղծել են կեանքի ներկայ կազմը:

Սկզբից Մօրէնը հրաժարւեց, ապա՝ սկսեց մի երկար պատմութիւն, որի մէջ հնարաւորն ու հաւատալին խառն էր ամենահամարձակ ֆանտասմագորիայի հետ:

Ապա՝ նա ուրազածեց հասարակութեան կադմակերպութեան սկզբունքները, որոնք ստեղծւել են երեք դար յետոյ:

Զարմանալի էր, թէ որքան քիչ ստեղծագործութիւն էր մտել կեանքի մէջ այդ երկար ժամանակամիջոցում, և ինչպէս Մօրէնի նկարագրած կարգերը նման էին նրանց, որ նկարում էին մեր ժամանակակիցները, հեռաւոր XX դարի ուսուցիչները: Այստեղ կար, ի միջի այլոց,

նաև մտաւոր և ձեռքի աշխատանքի դասաւորութիւնը համայնքների անդամների մէջ՝ նայած նրանց ընդունակութիւններին և հակումներին, արտադրութեան և գաղափար կանոնաւորումը, մեքենաների ծառայութիւնները՝ յօգուտ բոլոր բաղաբացիների, զօրքերի և պատերազմի վերջացնելը, որոնք անկարելի էին դարձել շնորհիւ նոր գիտական գիւտերի: Մահմանները պաշտպանում էին էլէքտրականութեամբ, որ տէրութեան շուրջը շանթային գօտի էր կազմում, և X—ճառագայթներով, որոնց գործողութիւնը կարող է ամբողջ բանակներ ոչնչացնել...

— Մեր կենդրոնական կայարանում ստեղնաւոր գործիքի մօտ նստած է մի ակնոցաւոր մարդ, — ասաց Մօրէնը: — Դա մեր միակ զինւորն է: Բաւական է, որ նա սեղմէ մի ստեղն, որ ոչնչանայ հինգ հազար հոգուց բաղկացած մի զօրաբանակ:

Աշխատանքի մի որոշ գումար իրաւունք էր տալիս օգտուելու այս կամ այն կենսական կարեւորութիւն ունեցող բանից, և այդ փոխանակութիւնը կատարւում է վճարագրերի միջոցով: Նոր կեանքի միւս բոլոր մանրամասնութիւնները նոյն տեսակ էին...

Ամենից շատ իմ ուշադրութիւնը զրաւում էր սեռերի յարաբերութիւնը նոր հասարակութեան մէջ:

— Ըստ երևոյթին, — հարցրի ես, — դուք ընտանիքներով չէք ապրում:

Այդ հարցի ժամանակ արտայայտուած իմ
զարմանքը ծիծաղելի թւաց ընկերուհի Շէրօնին։

— Մեզ յայտնի է, որ, յիրաւի, ամուսնու-
թիւնը գոյութիւն ունի մի քանի ազգերի մէջ,
— ասաց նա։ — Բայց մենք ոչ մի խոստմունք
չենք տալիս և չենք երդուում։ Մենք կարծում
ենք, որ մարդկային էակի ճակատագիրը չի կա-
րող և չալիտի կախւած լինի մի խօսքից։ Սակայն
անցեալ դարաշրջանի սոցիորոթիւններից մի
կտոր մնացել է։ Երբ կլինը դաշն է կապում
տղամարդի հետ, իր հաւատարմութեան համար
երդուում է լուսնի եղջիւրով։ Իսկապէս ոչ տղա-
մարդը, ոչ կլինը ոչ մի պարտականութիւն յանձն
չեն առնում։ Քիչ չի պատահում, սակայն, որ
նրանց գաշնակցութիւնը տեւում է սմբողջ
կեանքի ընթացքում։ Առաջւայ ժամանակներում
տղամարդը աշխատում էր հաւատացնել կնոջը,
որ սա իրեն էր պատկանում։ Մենք այնպէս
պարզամիտ չենք, ինչպէս մեր նախնիքներն են
եղել։ Կարծում ենք, որ մարդկային էակը ինքն
իրեն է միայն պատկանում, ոչ թէ ուրիշի։
Ինչ էլ ասելու լինին, Իպպօլիտ, պէտք է հա-
սարակութիւնը ենթարկել բնութեանը և ոչ թէ
բնութիւնը՝ հասարակութեանը, ինչպէս այդ
գործադրում էր չափազանց երկար ժամանակ։

— Հապա երեխաները, — երկշտութեամբ
հարցրի։

— Երեխաները՝ ինչ։

— Անտէր չեն մնում, նրանք՝ ընտանիք
չլինելու պատճառով։

— Ի՞նչից է առաջանում քո մէջ այդպիսի
մի միտք։ Մայրական սէրը մի այնպիսի բնագո
է, որ չափազանց յատուկ է կնոջը։ Անցած ժա-
մանակների սարսափելի հասարակութեան մէջ
եղել են այնպիսի մայրեր, որոնք տանում էին
ամօթ ու անարգանք և մուրալով՝ կրթում,
դաստիարակում էին՝ ամուսնութիւնից դուրս
ծնած՝ իրենց զաւակներին։ Ինչի պիտի, ուրեմն,
մեր ժամանակի կանայք, որոնք ոչ մուրացկա-
նութիւն դիտեն, ոչ անարգանք, իրենց երեխա-
ներին թողնեն ճակատագրի կամքին։ Մեր մէջ
կան բազմաթիւ բարի ամուսիններ և մայրեր։
Սակայն կանանց թիւը շատ մեծ է, և ամենքին
չի վիճակւած ամուսին ու մայր լինել։ Այն ժա-
մանակից, երբ կանայք սկսեցին գործել ու
մտածել նոյն ձևով, ինչպէս տղամարդիկ, ահա
այդ ժամանակից երեացին բազմաթիւ կանայք,
որոնք իրենց տեսքով բոլորովին նման են երի-
տասարդներին։ Զատ կարելի է, կգայ մի օր,
երբ կը յայտնւին այնպիսի մարդկային էակներ,
որոնք չեն պատկանիլ մէկ կամ միւս սեռին,
ինչպէս կան մեղունների մէջ։ Դա մեծ աջողու-
թիւն կը լինի։ Աշխատաւոր ձեռներ թիւը
կաւելանայ, իսկ ծննդաբերութիւնը չի գերա-
զանցիլ սպառողական միջոցներից։ Մենք ներ-
կայումս հաւասարաչափ վախենում ենք թէ
ծննդաբերութեան պակասութիւնից և թէ գե-
րակշռութիւնից։

Բաժանելու ժամը հասաւ։ Միշէլն ասաց,

որ ինձ բնակարան է յատկացրած ոչ հեռու իր տնակից և որ Բէրօնը, տուն վերադառնալու ժամանակ, ինձ կուղեկցէ մինչև այնտեղ:

Գիշերը փայլում էր պայծառ ու մեղմ ծիածանային լոյսով, որ արտացոլում էր ծառերի տերևների վրայ:

Ես ու Շէրօնը գնում էինք միմեանց կից: Ես դիտում էի նրան: Կօշիկների տափակ ներբանները նրա քայլածքին կայունութիւն էին տալիս, իսկ մարմնին՝ հաստատութիւն: Թէև տղամարդու հագուստը նրան աւելի փոքր էր երևացնում՝ քան իսկապէս կար, թէև նա ձեռքը զրպանումն էր պահում, բայց և այնպէս նրա սիգանձն քայլածքը զուրկ չէր հպարտութիւնից: Նա համարձակ նայլածքը դարձնում էր աջ ու ձախ: Իմ պատահած կանանցից դա առաջինն էր, որը արտայայտում էր հանգիստ հետաքրքրութիւն և անհոգութիւն: Նրա դիմադծերը՝ ստուերազծւած բէրէտ փոքրիկ գլխարկով՝ նուրբ ու արտայայտիչ էին: Ես վախենում էի, թէ նա ինձ յիմար ու ծաղրալի մէկը կը համարէ: Անկասկած էր, որ նա ղէպի ինձ վերաբերւում էր խորին անտարբերութեամբ: Սակայն նա անսպասելի կերպով հարցրեց, թէ ինչո՞վ եմ ես պարապում:

— Ես էլէքտրօտեխնիկ եմ, — պատասխանեցի աջոդակի:

— Ես նոյնպէս, — պատասխանեց նա:

Մեր խօսակցութիւնը ժամանակաւորապէս ընդհատեց:

Ինչ որ չը լսւած ձայներ գիշերային օդը լցրին իրենց մեղմ ու համաչափ աղմուկով, որին սարսուռով ականջ էի դնում, կարծես նոր աշխարհի հրէշաւոր հանճարի շունչը լինէր դա:

Որքան շատ էի նայում, էլէքտրօտեխնիկոհին աւելի էր դուր գալիս ինձ: Նրա անտարբերութիւնը ղէպի ինձ, էլ աւելի խիստ էր վառում իմ այդ զգացմունքը:

— Այդպէս, ուրեմն, — ասացի, — դուք սէրն էլ դրէլ էր գիտական հիմունքների վրայ: Եւ նա չի՞ յուզում ու չի՞ տանջում այլ ևս ոչ ոքի:

— Դու սխալւում ես, — պատասխանեց նա:

— Ի հարկէ, մենք հեռու ենք անցեալ դարաշրջանի կատաղի յիմարութիւններից և մարդկային բնախօսութիւնը ազատել ենք նախապաշարումներից: Մենք մի կողմն ենք ձգել՝ սուտ ու անողորմ հայեացքը ինչ որ «պարտքի» վերաբերմամբ: Սակայն՝ էականերին ղէպի միմեանց զրաւող օրէնքները մեզ համար էլ մնում են խորհրդաւոր: Երտադրման հանճարը է՛լի նոյնն է, ինչ որ եղել է և կը լինի մարդկային ցեղի մէջ. նա անխոցելի է և ինքնակամ: Հիմա, ինչպէս և առաջ, բնազդումը ուժեղ է բանականութիւնից: Այս գործում էլ մեր գերազանցութիւնը նախնիքներից այն է, որ մենք ոչ միայն գիտենք այդ, այլև խոստովանում ենք այդ բանը: Մեր մէջ կայ այն ոյժը, որը ընդունակ է աշխարհներ ստեղծելու, — դա ցանկութիւնն է. և դու ուզում ես, որ մենք կառավարենք նրան:

ու հաւասարակշռենք: Դա չափազանց մեծ պահանջ է: Մենք, ի հարկէ, այլեւ բարբարոսներ չենք: Սակայն դեռ իմաստուններ էլ չենք: Սեուերի յարաբերութիւնները մեզ համար դեռ մնում են հանելուկ: Այդ յարաբերութիւնները մեզանում այնպէս են, ինչպէս կարող են լինել ամենից յաճախ տանելի են, հազազիւտ դէպքերում հմայիչ են, երբեմն՝ սարսափելի: Բայց չկարծես, ընկեր, որ սէրը այլեւ ոչ ոքի չի յուզում:

Այդպիսի տարօրինակ մտքերի դէմ ես ոչինչ չկարողացայ պատասխանել: Խօսակցութիւնը փոխեցի կանանց բնաւորութիւնների մասին, վատահանալով, ի միջի այլոց, ասելու Շէքսպիր, որ զոյութիւն ունեն երեք կարգի կանայք — սիրոյ համար ստեղծւածներ, հետաքրքիրներ և անտարբերներ, — ես հարցրի նրան, թէ օր կարգին է, իր կարծիքով պատկանում է ինքը:

Նա հպարտութեամբ նայելով դէպի ինձ՝ ասաց.

— Նոյնպէս կան մի քանի կարգի տղամարդիկ: Գոյութիւն ունեն նախ՝ յանդուգններ...

Այդ խօսքերը ցոյց տւին, որ նա մեզ աւելի ժամանակակից կին է՝ քան թւում էր ինձ մինչև հիմա: Ես սկսեցի նրա հետ խօսել այն լեզուով, որով սովորաբար խօսում եմ այդպիսի դէպքերում: Եւ մի քանի զարճալի ու աննշան խօսքերից յետոյ՝ ասացի նրան.

— Ընտրէ՛ արէ՛ք, ասացէ՛ք ինձ ձեր անունը: — այն, որով կոչում են ձեզ ձեր ընկերներն ու բարեկամները:

— Այդպիսի անուն ես չունեմ: Նա նկատեց, որ դա ինձ համար անհասկելի էր ու շարունակեց՝ կարծես մի փոքր վիրաւորւած.

— Դու կարծում ես, թէ կինը նոյն իսկ չի կարող դուր գալ, եթէ նա առանձին անուն չունէ, ինչպէս նախկին ժամանակների կանայք:

— Ո՛չ, ես այդպէս չեմ մտածում, և դուք դրա ամենալաւ ապացոյցն էք:

Ես ուզեցի նրա հայեացքը ըմբռնել, բայց չաջողեց: Նա կարծես չհասկացաւ այն, ինչ որ ասացի: Այլեւ կասկած չկար. նա կօկէտուհի էր: Ես յափշտակւած էի: Ես նրան ասացի, որ ինքը հմայիչ է, որ ես սիրահարւած եմ նրա վրայ: Նա չէր ընդհատում իմ զեղումները և վերջը միայն հարցրեց.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ բոլորը:

Ես աւելի ձեռներէջ ու յամառ դարձայ:

— Դա վայրենու ձեւեր ու վարմուէր են:

— Ես ձեզ դուր չեմ գալիս:

— Ես այդ չասացի:

Մենք նստեցինք թեղջուծանի ստեղծում, նստարանի վրայ:

Ես բռնեցի նրա ձեռքը և տարաւ դէպի իմ շրթունքները...

Յանկարծ ամեն բան անհետացաւ, ես այլևս

չէի տեսնում և զգում այն, ինչով համակւած էի
մի ըոպէ առաջ, և արթնացայ մահճակալիս
վրայ:

Ես արորեցի աչքերս, որոնք ծակծկոտ-
ւում էին օրւայ լոյսից, ապա նայեցի—տեսայ
սպասաւորիս, որ դէմս կանգնած էր անհեթեթ
դէմքով ու կրկնում էր միևնոյնը:

—Արդէն ժամը ինն է: Դուք հրամայել էիք,
որ ժամը իննին ձեզ արթնացնեմ: Վեր կացէք:
Արդէն ուղիղ ժամը ինն է...

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ ՀԵՏԵԻՆԱԼ ԳՐԳՈՅԿՆԵՐԸ.

1 Վ. Պ. ԱԻՆԵՆԱՐԻՈՒՍ. «Ինչ է ասում սենեակը»,
Թարգմ. Հ. Տ. Գ., հրատ. Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակ-
չական Ընկ. Գինն. է 10 կոպ.

2. ԻՇԽԱՆ Ա. ՍՈՒՄԲԱԹՈՎ. «Դաւաճանութիւն»,
գրամատիկական լեզենդա, 5 գործ. Թարգմ. Ջալալ
Տ.-Գրիգորեանի, հրատ. «Աղբիւր-Տարաղի» Գ. 50 կոպ.

3. ԼԵՒ ՏՕԼՍՏՕՅ. «Աստուած ճշմարտութիւնը տես-
նում է, բայց շուտ չի յայտնում», Թարգմ. Ջալալ Տէր
Գրիգորեանի, հրատ. «Աղբիւր-Տարաղի» Գ. 3 կոպ.

4. Ջ. Տ.-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ. «Լև Տօլստօյ», «Կենսագրա-
կան ակնարկ» հրատ. «Աղբիւր-Տարաղի» Գ. 15 կոպ.

5. ՍՏ. ՊԵՐԲԸՇԵՒՍԿԻ. «Ջիւն», գրամա 4 արար.
Թարգմ. Ջալալ Տէր-Գրիգորեանի, հրատ. «Աղբիւր-
Տարաղի» Գ. 40 կոպ.

6. ԷՐՆԱՏ. ՍԷՏՈՆ-ՏՕՄՊՍՕՆ. «Կաղլիկ քոթոթը»,
Թարգմ. Սալլիւմեանի, հրատ. «Հասկերի» Գ. 20 կոպ.

7. ԶԱԼԱԼ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ. «Հէնրիխ Պետտա-
լոցցի», կենսագրական ակնարկ, հրատարակ. «Պետտա-
լոցցի» Գրատան Գ. 30 կոպ.

8. ԱՆԱՏՕԼ ՅՐԱՆՍ. «Երեք դար ու կէս յետոյ»,
Թարգմ. Սալլիւմեանի Գ. 7 կոպ.

Հասցէ՝ Ախալքալաք—Թարգմանիչի մօտ.

Թիֆլիսի գրավաճառանոցներում և

Ալեքսանդրապոլ, Մալխասեանի տպարանում: